
ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ
ԵՎ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐԻ ԹՎԱՔԱՆԱԿԸ XIX Դ. 80-90-ԱԿԱՆ ԹԹ.

ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ Գ. Լ.

Կապիտալիստական հարաբերությունների հետագա խորացումը, տրնտեսության, տեխնիկայի զարգացումը XIX դ. վերջին տասնամյակներին Ռուսական կայսրությունում կրթված մարդկանց, մտավորականության պահանջ էին առաջադրում: Բացվում էին նոր դպրոցներ, բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ:

Այդուհանդերձ, նույն ժամանակահատվածում ցարական կառավարությունը, հատկապես Արևելյան Հայաստանում, կրթության բնագավառում մի շարք փոփոխություններ կատարեց, որոնց նպատակը, մի կողմից, ինքնակալությունը բուրժուական բուռն զարգացման քաղաքական հետեվանքներից պաշտպանելն էր, մյուս կողմից՝ արևելահայության ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքի արգելակումը:

Սակայն հայ ժողովրդի սեփական արժեքների շուրջ համախմբումը, ազատագրական շարժումների հետագա ծավալումը խթան դարձան նաև կրթական գործի զարգացման համար: Ի տարբերություն նախորդ շրջանի՝ Արևելյան Հայաստանում դպրոցներ էին բացվում ոչ միայն քաղաքներում, այլև գավառներում¹: Դեռևս 1867 թ. հրատարակվել էին կանոններ, «որոնց նպատակն էր կովկասյան դպրոցը համապատասխանեցնել ընդհանուր կայսերական համակարգին, տարրական կրթությունն անջրպետել միջնակարգից և դասավանդման լեզուն դարձնել ռուսերենը»²:

Վերականգնվեց Կովկասի ուսումնական շրջանի հոգաբարձությունը, որը պետական դպրոցների հետագա տարածման փորձեր կատարեց: Երեվանի նահանգի համեմատաբար բարձր տիպի դպրոցները՝ Երևանի արական և իգական գիմնազիաները, ուսուցչական սեմինարիան, Ալեքսանդրապոլի առևտրական ուսումնարանն ու Օլգայի անվան իգական գիմնազիան, անմիջականորեն ենթակա էին Կովկասի ուսումնական շրջանին, մնացած պետական դպրոցները՝ ժողովրդական ուսումնարանների՝ Երևանի նահանգի դիրեկցիային: 1890-ական թվականներին նահանգական դիրեկցիան բաժանվում էր երկու տեսչության: Առաջինին ենթակա էին Երևանի նահանգի մի մասի (Երևան քաղաքով), Էջմիածնի, Ալեքսանդրապոլի և Սուրմալուի գավառների, երկրորդին՝ Երևանի գավառի

¹ Տե՛ս **Լևո**, Պատմություն Երևանի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի (1837-1912), Թիֆլիս, 1914, **նույնի՝** Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի (1838-1913), Թիֆլիս, 1914, **Անանուն Դ.**, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը 19-րդ դարում (1800-1870), հ. 1, Բաքու, 1916, հ. 2 (1870-1900), Էջմիածին, 1922, **Երկանյան Վ.**, Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում (1870-1905), Ե., 1970, **Խողոյան Ս. Կ.**, Արևելահայ դպրոցները 1830-1921 թվականներին, Ե., 1987 և այլն:

² Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, Ե., 1981, էջ 756:

մնացած մասի, Նոր Բայազետի, Նախիջևանի և Շարուր-Էրաբլագյազի գավառների դպրոցները³:

Բացի պետական դպրոցներից, հայկական իրականության մեջ առկա էին հիմնականում երեք տիպի դպրոցներ՝ եկեղեցական-ծխական, հոգևոր կամ վիճակային և թեմական: Առանձին տիպ էր ճեմարանական ուսուցումը (Էջմիածնի Գևորգյանը, Մոսկվայի Լազարյանը):

Ծխական դպրոցների կանոնադրությունը հրատարակվել էր դեռևս 1868 թ., որը մշակել էր Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ IV-ի կողմից 1867 թ. ստեղծված հանձնաժողովը: Ծխական դպրոցներն ունեին մեկ, լավագույն դեպքում՝ երկու դասարան: Ուսուցումը տևում էր 2-3 տարի: «Հայկական եկեղեցական-ծխական դպրոցը, իր հետագա զարգացման մեջ, ի տարբերություն ուղղափառ եկեղեցական դպրոցների, մոտեցավ Ռուսաստանում լայն տարածում գտած ժողովրդական-գեմստվոյական դպրոցին»⁴, որը շատ ավելի առաջադիմական էր, ժամանակակից: «Եկեղեցական-ծխական կարգին պատկանող այդ դպրոցները, - գրել է Կ. Վեսելովսկին, - ունեին զուտ ազգային, համաժողովրդական բնույթ և ժողովրդական կրթության գործում հասարակական նախաձեռնության ուսանելի օրինակ էին»⁵: Հոգևոր կամ վիճակային դպրոցներում, որոնք ունեին 3-5 հիմնական դասարաններ, ուսուցումը տևում էր 6-8 տարի: Հայկական դպրոցների ամենաբարձր տիպը թեմականներն էին, որոնցում ուսման ծրագիրը ավելի խորացված և ընդլայնված էր, ուսուցումն էլ համապատասխանաբար ավելի երկար էր տևում:

Մասնավոր դպրոցները բաժանվում էին կարգերի. առաջին՝ եթե ունեին 6 դասարան, երկրորդ՝ 3 դասարանից ոչ պակաս, և երրորդ՝ երկու կամ մեկ դասարան: Մասնավոր դպրոցներ կարող էին հիմնել միայն կայսրության քաղաքացիները, որոնք ունեին համապատասխան կրթություն և հատուկ թույլտվություն՝ Կովկասի ուսումնական շրջանից⁶: XIX դ. 80-90-ական թթ. Արևելյան Հայաստանում գործել են միայն երրորդ կարգի մասնավոր դպրոցներ:

Պետական և այլ կարգի դպրոցական ցանցի ընդլայնման հետ մեկտեղ ավելանում էր սովորող երիտասարդության քանակը: Սակայն դպրոցների և աշակերտների մասին եղած պաշտոնական վիճակագրական տվյալները բավականին թերի են, երբեմն՝ հակասական: Իսկ Էջմիածնի սինոդը, որի ենթակայության տակ էին հայկական դպրոցները, միշտ չէ, որ տեղերից ստույգ տվյալներ էր ստանում: Նշենք, որ «Կովկասյան օրացույցի» պաշտոնական վիճակագրական տվյալներից պետք է օգտվել զգուշորեն, քանի որ դրանք, մեծ մասամբ, տպագրված են վրիպակներով, երբեմն՝ թվական սխալներով: Ճշգրիտ հաշվարկմանը չէին կարող չխանգարել դպրոցների և աշակերտության թվի հաճախակի տատանումները: Շատ դպրոցներ, նյութական և այլ պայմանների հետ կապված, կարճատև կյանք էին ունենում: Կային դպրոցներ, որոնք գործում էին միայն ձմռան ամիսներին:

³ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 14, գ. 8, թ. 18: Տե՛ս նաև **Հակոբյան Թ. Խ.**, Երևանի պատմությունը, (1879–1917թթ.), Ե., 1963, էջ 390:

⁴ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, Ե., 1981, էջ 756:

⁵ *Вестник воспитания*, 1905, N 9, с. 130, **Երկանյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 63:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 117, գ. 127, թ. 14-16:

XIX դ. 80-90-ական թթ. Երևանի նահանգի դպրոցների և աշակերտների թվաքանակը տրված է N 1 աղյուսակում⁷: Դպրոցներին և դրանցում սովորող աշակերտներին վերաբերող վիճակագրական տվյալները հնարավորություն են տալիս հետևելու նրանց քանակական աճին: Այսպես, Երեվանի նահանգում 1880-1883 թթ., չնայած դպրոցների քանակի նվազմանը, աշակերտների թիվը 4943-ից հասնում է 6449-ի՝ ավելանալով մոտ 30,46%-ով: Այդ վերելքը շատ ավելի զգալի կլիներ, եթե չխանգարեին մի շարք հանգամանքներ: XIX դ. 80-ական թթ. սկզբներին փոխվեց ցարական կառավարության արևելյան արտաքին քաղաքականությունը, որի հետևանքով՝ և վերաբերմունքը հայության նկատմամբ: Սկսվեց հալածանքն այն ամենի դեմ, ինչն ազգային էր: Դպրոցները ևս չէին կարող զերծ մնալ դրանից: Երեք անգամ՝ 1885, 1897 և 1903 թթ., հայկական դպրոցները փակվեցին: Ցարական կառավարությունը սկսեց վարել բացահայտ ռուսացման քաղաքականություն: Դեռևս 1879 թ. Երևանի նահանգապետը կառավարությանը ներկայացվող ամենամյա հաշվետվությունում շեշտում էր, որ հայկական ծխական դպրոցների մեծ մասը հազիվ թե կարողանա ծառայել որպես լուսավորություն տարածող, և «... հետևաբար հայերի ... կրթական գործը հազիվ թե նպատակահարմար է մասնավոր ձեռքերում թողնել»⁸:

1881 թ. փոխարքայության վերացումից հետո, կառավարչապետ նշանակված Դունդուկով-Կորսակովը 1883 թ. զեկուցագրերից մեկում գրում էր. «... ամենից առաջ հարկավոր է արմատապես փոխել իշխանության վերաբերմունքը հայկական, հատկապես եկեղեցական ծխական և հոգևոր դպրոցների նկատմամբ, որոնք այժմ գտնվում են Էջմիածնի աթոռի գրեթե բացարձակ, իսկ քաղաքական իմաստով՝ ամեննին ոչ հուսալի ազդեցության տակ»⁹: Այդ քաղաքականությունը շուտով գտավ իր կոնկրետ արտահայտությունը: Մի շարք խորհրդակցություններից հետո՝ 1884 թ., ցարական կառավարությունը հաստատեց «Կովկասի հայ-լուսավորչական եկեղեցական ուսումնարանների մասին» կանոնադրությունը, որով հայկական դպրոցները զրկվում էին իրենց ինքնուրույնությունից, և, մին-

⁷ Աղյուսակը կազմված է հետևյալ աղբյուրների հիման վրա. *Центральный государственный исторический архив Грузии (այսուհետև՝ ՇԿԻԱԴ), ֆ. 5, օպ. 1, Ժ. 7063, Լ. 60; Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге (ՅԼԵԽՏ) № ՐԴԻԱ ՏԻԵ.), ֆ. 5, օպ. 25, Ժ. 297, Լ. 217; ֆ. 1263, օպ. 1, Ժ. 4259, Լ. 380; ֆ. 1284, օպ. 223, Ժ. 122, Լ. 67; ֆ. 1263, օպ. 1, Ժ. 4334, Լ. 308; Ժ. 154, Լ. 70; Кавказский календарь на 1885 г., с. 288, ՐԴԻԱ ՏԻԵ., ֆ. 1284, օպ. 223, Ժ. 116, Լ. 58; ֆ. 1263, օպ. 1, Ժ. 4477, Լ. 449; Кавказский календарь на 1887 г., с. 233-235; на 1888 г., с. 151; ՐԴԻԱ ՏԻԵ., ֆ. 1284, օպ. 223, Ժ. 204, Լ. 168; Ժ. 214, Լ. 191; Ժ. 125, Լ. 66; Ժ. 191-Բ, Լ. 20-21; Ժ. 118, Լ. 73; ՇԿԻԱԴ, ֆ. 12, օպ. 1, Ժ. 1061, Լ. 33; ՐԴԻԱ ՏԻԵ., ֆ. 1263, օպ. 2, Ժ. 5013, Լ. 409; ֆ. 1284, օպ. 223, Ժ. 253, Լ. 80; ՇԿԻԱԴ, ֆ. 12, օպ. 1, Ժ. 1109, Լ. 81; ՐԴԻԱ ՏԻԵ., ֆ. 1284, օպ. 223, Ժ. 118, Լ. 40; ֆ. 1263, օպ. 2, Ժ. 5189, Լ. 689; Ժ. 5257, Լ. 752, ֆ. 1284, օպ. 223, Ժ. 86, Լ. 112; ֆ. 560, օպ. 26, Ժ. 86, Լ. 39; ֆ. 1263, օպ. 2, Ժ. 5384, Լ. 135, 173; Ժ. 5501, Լ. 298; ֆ. 1282, օպ. 3, Ժ. 438, Լ. 21; ֆ. 1263, օպ. 2, Ժ. 5551, Լ. 270.*

⁸ ՐԴԻԱ ՏԻԵ., ֆ. 1268, օպ. 25, Ժ. 269, Լ. 160.

⁹ Նույն տեղում, ֆ. 229, ց. 2, Գ. 1136, թ. 6, տմն սևս **Երկանյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 138:

Աղյուսակ N 1

Տարեթիվը	Դպրոցների քանակը	Աշակերտների թիվը		Ընդամենը
		արական	իգական	
1880	161	4159	784	4943
1881	144	5621	1027	6648
1882	175	4666	932	5598
1883	126	5331	1118	6449
1884	60	2322	131	2453
1885	99	3170	171	3341
1886	102	2978	192	3170
1887	78	4025	1130	5155
1888	176	5598	1310	6903
1889	118	5932	1372	7304
1890	115	5328	1264	6592
1891	117	5827	1197	7024
1892	114	6430	1190	7620
1893	127	7063	1386	8449
1894	145	8311	1989	10300
1895	144	8408	1749	10157
1896	86	5077	625	5702
1897	93	5176	673	5849
1898	117	6337	1054	7391
1899	121	7167	1446	8613
1900	147	8497	1772	10269

նույն ժամանակ, բացառվում էր տարրականից բարձր դպրոցների գոյությունը: Փետրվարի 16-ի օրենքով նշված դպրոցները այսուհետև գտնվելու էին ոչ միայն Կովկասի ուսումնական մարմինների, այլև քաղաքացիական իշխանությունների վերահսկողության ներքո: Կառավարության լուսավորության նախարարության համապատասխան թույլտվությամբ հետայսու կարող էին բացվել մեկ կամ երկդասյա դպրոցներ: Կանոններին չենթարկվելու համար Ռուսական կայսրությունում փակվում են շուրջ 300 հայկական դպրոցներ, որոնցից Կովկասում՝ 250-ը¹⁰: Ահա դրբանով էլ բացատրվում է 1884-1886 թթ. դպրոցների և աշակերտների թվի այդպիսի կտրուկ նվազումը: Այդ նոր քաղաքականությունն արտահայտություն գտավ նաև 90-ական թվականների երկրորդ կեսին: Հայկական դպրոցների վերաբացվելուց հետո դրանք վերելք էին ապրում և, ինչպես երևում է N 1 աղյուսակից, աշակերտության թիվը քսան տարվա ընթացքում Երևանի նահանգում ավելանում է մոտ երկու անգամ՝ հասնելով 10269-ի:

Կարսի մարզի միացումից հետո կրթական գործն այդտեղ որոշակի աշխուժացում ապրեց: XIX դ. 80-ականի առաջին տարի-

¹⁰ *Кавказский календарь на 1886 г., с. 226.*

ների դպրոցների և աշակերտների թվաքանակի մասին տվյալներ չունենք: Հաջորդ տարիների վերաբերյալ մեզ հայտնի տեղեկություններն ամփոփված են N 2 աղյուսակում¹¹:

Աղյուսակ N 2

Տարեթիվը	Դպրոցների քանակը	Աշակերտների թիվը		Ընդամենը
		արական	իգական	
1883	130	-	-	2591
1884	134	2194	513	2707
1885	65	1076	371	1447
1886	64	3082	1097	4179
1887	345	6490	2029	8519
1888	144	3440	512	3952
1889	-	-	-	-
1890	314	-	-	6897
1891	364	6225	1705	7980
1892	-	-	-	-
1893	300	5152	1854	7006
1894	292	6412	1880	8298
1895	305	6554	1871	8425
1896	252	5919	1915	7834
1897	240	3223	817	4040
1898	204	2186	224	2410
1899	240	5331	1723	7054
1900	108	6012	1299	7311

Իհարկե, այս տվյալները վերջնական չեն: Միշտ չէ, որ ցարական վիճակագրությունն ընդգրկել է ոչ պետական, հատկապես հայկական բոլոր դպրոցները, բայց պատկերացում է տալիս աշակերտների քանակական փոփոխությունների մասին:

1883 թ. մարզում գոյություն է ունեցել 130 դպրոց՝ 2591 աշակերտով: Հաջորդ տարում դպրոցների թիվն ավելանում է չորսով, իսկ աշակերտներինը՝ 116-ով: 1885 թ., կապված հայկական դպրոցների փակման հետ, նվազում է թե՛ դպրոցների, թե՛ աշակերտների թվաքանակը:

1887 թ. վիճակագրական տվյալները ավելի ամփոփ են և ընդգրկում են բոլոր տիպի դպրոցները: Ըստ այդմ, մարզում գործել են 345 դպրոցներ՝ 8519 աշակերտներով¹²: 1897-1899 թթ. աշակերտության թվաքա-

¹¹ *Кавказский календарь на 1885 г., с. 288; на 1886 г., с. 226; на 1887 г., с. 233; РГИА СПб., ф. 1284, оп. 223, л. 124, л. 58; л. 136, л. 23-27; Кавказский календарь на 1889 г., с. 157; РГИА СПб., ф. 1284, оп. 223, л. 200, л. 39-40; Кавказский календарь на 1894 г., отд. V, с. 136; на 1896 г., отд. V, с. 176, РГИА СПб., ф. 1284, оп. 223, л. 197, л. 116, ф. 1263, оп. 2, л. 5384, л. 187, ф. 1284, оп. 223, л. 59, л. 87; л. 75, л. 88, ф. 1263, оп. 2, л. 5329, л. 126; ф. 560, оп. 26, л. 86, л. 48; Кавказский календарь на 1899 г.; отд. III, с. 70-72; РГИА СПб., ф. 1284, оп. 3, л. 263, л. 28; Кавказский календарь на 1900 г., отд. III, с. 68-69; на 1901 г., отд. III, с. 87-89; ШГИАГ, ф. 12, оп. 1, л. 2573, л. 29-31; РГИА СПб., ф. 1263, оп. 2, л. 5554, л. 112, ф. 1282, оп. 3, л. 471, л. 11, 25, 42-43.*

¹² *РГИА СПб., ф. 1284, оп. 223, л. 136, л. 23-27.*

նակը, ըստ աղյուսակի, նվազում է, բայց պետք է նկատի ունենալ, որ առաջին տարում տրված է միայն պետական դպրոցներում սովորողների թվաքանակը, իսկ հաջորդում հայկական դպրոցները հաշվառված չեն: 1900 թ. համար հաշվառված է ընդամենը 108 դպրոց՝ 7311 աշակերտով, որը, մեր կարծիքով, ամբողջական չէ, քանի որ բոլոր նախորդ տարիներին դպրոցների թիվն անցել է 200-ից, երբեմն էլ՝ 300-ից: Նույնիսկ այս թերի տվյալներն էլ ցույց են տալիս, որ 1883-1900 թթ. կրթական գործը Կարսի մարզում նշանակալի զարգացում է ապրել: Աշակերտների թիվը ավելացել է 4720 մարդով կամ մոտ 3 անգամ:

Մեծ թվով դպրոցներ են գործել Արևելյան Հայաստանի նաև մնացած շրջաններում, սակայն դրանցում սովորող աշակերտների թվի մասին ամփոփ տվյալներ չունենք: Նշենք միայն, որ Ղարաբաղի հոգևոր թեմական դպրոցում 1900-1901 ուսումնական տարում սովորում էին 588, իսկ 13 արական և 3 իգական դպրոցներում՝ մոտ 1300 աշակերտներ¹³: 1880 թ. Ախալքալաքում բացվում է ռուսական դպրոց, 1889 թ.՝ քաղաքային ուսումնարան: Դեռևս 1836 թվականից Ս. Խաչ եկեղեցուն կից գործում էր հայկական ծխական երկդասյա արական ուսումնարան, որը յուրաքանչյուր տարի ունենում էր մոտ 140-160 աշակերտ և 4-5 ուսուցիչ: Գավառի 15 գյուղերում 1880-ականի վերջերին սովորում էր 1028 աշակերտ, որոնցից իգական սեռի՝ 48-ը¹⁴:

Բացի բուն Արևելյան Հայաստանից, մեծ թվով հայկական դպրոցներ էին գործում Անդրկովկասում և Ռուսական կայսրության այլ վայրերում: 1885 թ. Անդրկովկասում կային 270 հայկական դպրոցներ, որից 41-ը իգական էին¹⁵: 1890-ականի կեսերին Անդրկովկասի բոլոր տիպի դպրոցներում սովորում էին մոտ 40 հազար աշակերտներ¹⁶:

Աշակերտության քանակական աճի հետ միասին բարձրանում էր նաև նրա տեսակարար կշիռը բնակչության կազմում: Այսպես, եթե 1880 թ. Երևանի նահանգում նրանք կազմում էին բնակչության 0,88, 1890 թ.՝ 0,95, ապա 1900 թ.՝ արդեն 1,2%-ը: Այդ տոկոսները շատ ավելի արագ էին բարձրանում Կարսի մարզում: 1883 թ. աշակերտները կազմել են մարզի բնակչության 1,7, իսկ 1900 թ.՝ մոտ 3%-ը:

Սովորողների համակարգում փոքր տեսակարար կշիռ ունեին իգական սեռի ներկայացուցիչները: 1900 թ. Երևանի նահանգում այն կազմում էր 17,26 և փոքր-ինչ ավելի բարձր՝ 17,8%՝ Կարսի մարզում: Աշակերտների թվի ավելացումը նպաստում էր նաև բնակչության գրագիտության բարձրացմանը: 1897 թ. մարդահամարի տվյալների համաձայն՝ գրագետ էր Երևանի նահանգի բնակչության (829556 մարդ) 6,4%-ը, իսկ քաղա-

¹³ Լևո, Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի, էջ 559:

¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3999, թ. 9-11, **Լալայան Ե.**, Երկնր, հ. 1, էջ 127: Տե՛ս նաև **Մելքոնյան Ա. Ա.**, Ջավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդին, Ե., 2003, էջ 237, **Մելքոնյան Ա.**, Նյութեր Ախալքալաքի և Ախալքալաքի դպրոցների պատմությունից, Ե., 2005, էջ 69-70:

¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 5, թ. 11: Տե՛ս **Երկանյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 122:

¹⁶ **Երկանյան Վ.**, Հայկական մշակույթը 1800-1917 թթ., Ե., 1982, էջ 44:

քայինի՝ 27,4%-ը¹⁷, Կարսի մարզում (290654 մարդ) համապատասխանաբար՝ 10,8 և 38,8%-ը¹⁸:

Գրագիտության աստիճանն Արևելյան Հայաստանի մի շարք գավառներում ավելի ցածր էր: Այսպես, Ջանգեզուրի գավառում 137871 բնակչից գրագետ էին 3593-ը, որը կազմում էր ընդհանուրի 2,6%-ը, Ղազախի գավառում՝ 3,8% (112074 բնակչից 4364-ը)¹⁹: Շուշիի գավառի 138771 բնակչից գրագետ էին 9654-ը կամ 6,96%-ը, որն ավելի բարձր է, քան Երևանի նահանգի համապատասխան ցուցանիշը: Այդ ցուցանիշը ավելի բարձր էր Ախալքալաքի գավառում, որի 72709 բնակիչներից գրագետ էին 8,3%-ը կամ 6035 մարդ: Համեմատաբար ավելի բարձր էր համանուն քաղաքի բնակչության (5440 մարդ) գրագիտության աստիճանը՝ 42,2%: Բորչալուի գավառում 128587 մարդուց գրագետ էին 9515-ը կամ 7,4%-ը²⁰: Նշենք, որ կայսրությունում, նույն տվյալների համաձայն, գրագետ էր բնակչության 21,1%-ը, իսկ Անդրկովկասում՝ 12,4%-ը: Ընդ որում, գրագիտությունն անհամեմատ ավելի բարձր էր արական սեռի բնակչության շրջանում: Երևանի գավառում այն կազմում էր 10,3%, Կարսի մարզում՝ 18,2%, իսկ իգական սեռի բնակչության մեջ գրագետ էին համապատասխանաբար՝ 1,8 և 2,8 տոկոսը²¹:

Գրագիտության տոկոսը խիստ անհամաչափ էր նաև ըստ ազգությունների: Այսպես, Երևանի նահանգում արական սեռից գրագետ էր. ռուսների՝ 56,7, հայերի՝ 11,4, թաթարների՝ 3,9, և քրդերի՝ 0,6%-ը, իսկ իգական սեռից՝ ռուսների՝ 18,4, հայերի՝ 2,1, թաթարների՝ 0,3, և քրդերի՝ միայն 0,04%-ը²²: Իրավիճակը համարյա նույնն էր Կարսի մարզում և մնացած գավառներում:

Հետաքրքիր է նաև աշակերտության ազգային և դասային կազմը: Այսպես, ըստ Կովկասի ուսումնական շրջանի 1895 թ. հաշվետվության՝ Երևանի գիմնազիայում 280 սովորողներից 160-ը հայեր էին, 51-ը՝ ռուսներ, 25-ը՝ վրացիներ, 35-ը՝ թաթարներ, մնացածները՝ այլազգիներ: Սովորողներից 173-ը ազնվականական դասից էին, 4-ը՝ հոգևոր, 98-ը՝ քաղաքային զանազան դասերից, և 5-ը՝ այլ դասերից: Շուշիի ռեալական ուսումնարանի 298 սովորողներից 236-ը հայեր էին, մնացածը՝ այլազգի-

¹⁷ *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., LXXI, Эриванская губерния, СПб., 1905, с. 1.* Ըստ աղբյուրի՝ 27.2: Բաղաբայինի շարքում են դասվել նաև գավառական կենտրոններ Իգդիրի, Վաղարշապատի և Բաշ-Նորաշենի բնակչությունը (10.814, որից գրագետներ՝ 2772-ը): Համապատասխան սրվասեցումներից հետո քաղաքային բնակչությունը կկազմի 81.509 մարդ, որից գրագետ էին 22.328-ը կամ 27.4%-ը:

¹⁸ Նույն տեղում, *LXIV, Карсская область, тетрадь I, СПб., 1900, с. 1.*

¹⁹ *Первая всеобщая перепись..., LXIII, Елизаветпольская губерния, СПб., 1904, с. 14-18, 46-49, 56-57.*

²⁰ Նույն տեղում, *Тифлисская губерния, СПб., 1905, с. 1.*

²¹ Նույն տեղում, *LXXI, Эриванская губерния, с. 9. LXIV, тетрадь I, Карсская область, с. 21.*

²² Նույն տեղում, *LXXI, Эриванская губерния, с. XXI.*

ներ: Ազնվական ծագում ունեին 118-ը, հոգևոր՝ 7-ը, քաղաքացիական դասերից՝ 121-ը, գյուղացիական՝ 45-ը²³:

1894-1895 ուսումնական տարում Կարսի մարզի ութ պետական ուսումնական հաստատություններում 650 սովորողներից (495-ը՝ արական, 155-ը՝ իգական սեռի) 354-ը հայեր էին, 174-ը՝ հույներ, 83-ը՝ ռուսներ, մնացածը՝ այլազգիներ: Ընդ որում, հայերը կազմում էին կեսից ավելին՝ 54,46%-ը²⁴:

Թիֆլիսի պետական դպրոցներում սովորողների մեջ նույնպես հայերը մեծ թիվ էին կազմում: 1900 թ. Թիֆլիսի երեք արական գիմնազիաներում և ռեալական ուսումնարանում սովորում էր ընդամենը 2835 աշակերտ, որից հայեր էին 1020-ը կամ 36%-ը: Երեք իգական գիմնազիաներում սովորում էին 2230 աշակերտուհիներ. հայ էին 742-ը կամ 33,27%-ը: Ընդհանուր առմամբ, Թիֆլիսի ութ պետական հաստատություններում սովորում էր 5529 աշակերտ. հայ էին 1843-ը (33,3%)²⁵:

Ընդհանուր առմամբ, 1900 թ. Անդրկովկասի 21 ուսումնական հաստատություններում 4562 սովորողներից 1514-ը հայեր էին, որոնք կազմում էին ընդհանուրի 33,2%-ը²⁶: Կայսրության ժողովրդական լուսավորության նախարարության պահանջով նույն թվականի ապրիլ-մայիսին, Կովկասի ուսումնական շրջանում տնօրենների կատարած հաշվառման համաձայն, տարածաշրջանի 40 ուսումնական հաստատություններում 17528 աշակերտներից 4086-ը կամ 23,3%-ը հայեր էին²⁷:

Այսպիսով, դարի վերջին տասնամյակներում հայկական դպրոցի պատմության մեջ սկսվեց նոր շրջան: Հակառակ ցարական կառավարության խոչընդոտող քաղաքականության՝ ավելանում էր դպրոցների քանակը, բարձրանում որակը: Ավելանում էր նաև աշակերտության թիվը, դրանով իսկ՝ նրա տեսակարար կշիռը Արևելյան Հայաստանի բնակչության կազմում: Կրթական այդ բազան չէր կարող բավարարել առկա պահանջները, և արևելահայ երիտասարդությունը ուսումը ստիպված շարունակում էր կայսրության համապատասխան կենտրոններում և արտասահմանում:

**ЧИСЛЕННОСТЬ ШКОЛ И УЧАЩИХСЯ
В ВОСТОЧНОЙ АРМЕНИИ В 80-90-Х ГГ. XIX В.**

КИРАКОСЯН Г. Л.

Резюме

В последние десятилетия XIX века на территории Восточной Армении открывались все новые и новые школы, и не только в городах, но и в уездах.

²³ Հաշվարկները կատարել ենք ներքոհիշյալ աղբյուրի հիման վրա՝ *Кавказский календарь на 1896 г., отд. V, с. 176.*

²⁴ Նույն տեղում, էջ 174:

²⁵ Հաշվարկները կատարել ենք հետևյալ աղբյուրի հիման վրա՝ *ШИАГ, ф. 422, оп. 1, д. 6936, л. 37.*

²⁶ Նույն տեղում, թ. 1-55:

²⁷ Նույն տեղում, ֆ.422, գ. 1, գ. 6936, թ. 37:

Наряду с государственными здесь действовали также епархиальные, церковно-приходские и частные школы, с различной длительностью обучения.

В 1880 в Эриванской губернии насчитывалась 161 школа, а уже в 1883 г. их количество сократилось до 126. Численность учащихся в 1880 достигала 4943 чел., а в 1883 г. – 6449 чел., то есть рост числа учащихся составил примерно 30,46%.

В 1896-1897 гг. в результате политики царизма число школ и учащихся заметно сократилось. Однако уже в 1900 году в Эриванской губернии действовало 147 школ с 10,269 учениками. В том же году в 108 школах Карсской области обучалось 7311 учеников. В школах Карабахской епархии в 1900 году училось примерно 1300 учеников.

Много школ действовало и в остальных армянских уездах (Зангезур, Казах, Шуши, Борчалу и Ахалкалак). Возрастал и удельный вес учащихся. Если в 1880 г. в Эриванской губернии их число составляло 0,88% всего населения, в 1890 г. – 0,95%, то в 1900-х годах – 1,2%.